

Zasady latynizacji alfabetu ormiańskiego

Język ormiański (nazwa własna w polskiej transkrypcji popularnej: *hajeren* lub *hajoc lezu*) jest izolowanym (tj. nie mającym bliższego „krewniaka”) językiem należącym do wielkiej rodziny indoeuropejskiej na podobnych zasadach jak inne języki izolowane tej rodziny: grecki, albański.

Język ormiański ma ciągłą tradycję literacką od początków V wieku. W postaci starormiańskiej, jako tzw. *grabar*, jest do dziś używany w liturgii Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego oraz wśród Ormian katolików (unitów). Jest notowany oryginalnym alfabetem (kierunek pisma: od lewej do prawej) opracowanym przez mnicha Mesropa Masztoca.

W XIX wieku powstały dwa warianty współczesnego języka ormiańskiego, dla odróżnienia od *grabaru* łącznie nazywane *aszchar(h)abarem*. Oba są notowane tym samym alfabetem powstałym w V wieku. Wariant wschodni powstał na terenach należących do Rosji (główne ośrodki: Tyflis, Eczmiadzyn, Erywań), a zachodni – w ówczesnej stolicy Imperium Osmańskiego – Stambule (większość terenów historycznej Armenii należy do Turcji).

Oba warianty, zwane odpowiednio językiem wschodnio- i zachodnioormiańskim, różnią się znacznie nie tylko strukturą gramatyczną, ale – co w kwestiach transkrypcji jest szczególnie istotne – fonetyką. Ponieważ jedynie na terenie Armenii (oraz nie uznawanego przez żadne państwo świata Górskiego Karabachu) język ormiański ma rangę języka oficjalnego, tylko wariant używany na tym obszarze (a więc wschodni) jest przedmiotem niniejszego opracowania.

Językiem (wschodnio)ormiańskim mówi około 3 milionów mieszkańców Armenii oraz trudna do oszacowania liczba Ormian mieszkających w Iranie oraz Rosji. Znaczna liczba (do kilku milionów) emigrantów mówiących językiem zachodnioormiańskim mieszka m.in. w krajach arabskich, na Bałkanach, we Francji i Stanach Zjednoczonych. W dużym stopniu są to potomkowie uciekinierów z Turcji, w której podczas pierwszej wojny światowej doszło do ludobójstwa popełnionego na Ormianach.

Uwaga terminologiczna. Ze względu na długą obecność Ormian w Polsce (od XIV wieku) wytworzyła się w polskiej nomenklaturze pewna dwoistość (por. artykuł: A. Pisowicz, *Polish names of Armenians: Ormiańczyk ... Kabzan*, w czasopiśmie „Studia Etymologica Cracoviensia”, vol. 5, Kraków 2000, str. 91-95). Obok nazwy etnicznej *Armeńczyk* (stosowanej jeszcze przez Juliusza Słowackiego) pojawił się w polszczyźnie nowszy termin *Ormianin* o tym samym, z grubsza, znaczeniu. Chodzi o naród, który sam siebie określa terminem *Haj*, a swą ojczyznę nazywa: *Hajastan* (= Armenia).

Podobnie występują w języku polskim dwie równoległe formy przymiotnikowe: *armeński*, *ormiański*. Pierwsza jest używana w odniesieniu do terenu historycznej Armenii (znacznie większego niż obecna Republika Armenii), albo w wyrażeniach: *parlament armeński*, *armia armeńska*. Druga natomiast odnosi się do narodu, z obszerną diasporą włącznie, np. *Ormiański Kościół Apostolski*, *katedra Ormiańska* (we Lwowie). Także język tego narodu przyjęto określać po polsku terminem: język *ormiański* (rzadziej: *armeński*).

Zasady pisowni języka wschodnioormiańskiego. Pismo ormiańskie rozróżnia duże i małe litery. Ich używanie jest oparte na zasadach podobnych do tych, które obowiązują w językach europejskich. A więc np. nazwy własne, w tym geograficzne, notowane są przy użyciu dużej litery na początku wyrazu. W druku litery nie są ze sobą łączone (tak jak np. częściowo w piśmie arabskim), z jednym wyjątkiem (ligatura *l – ev*).

Interpunkcja ormiańska jest oryginalna i mocno się różni od znaków używanych w większości języków europejskich, np. dwukropek i kropka mają odwrotne zastosowanie niż w ortografii polskiej czy angielskiej. Nie ma to jednak znaczenia w odniesieniu do latynizacji ormiańskich (armeńskich) nazw geograficznych.

Po sowietyzacji wschodniej Armenii, która nastąpiła w 1920 roku, stosowana tam ortografia, używająca pisma opracowanego przez Mesropa Masztoca na początku V wieku, była dwukrotnie reformowana. Chodziło o uproszczenie elementów historycznej ortografii nie zmienianej od V wieku. Co ciekawe, pierwsza reforma (z roku 1922) była bardziej radykalna niż druga (z 1940 roku), która pewne decyzje pierwszej niejako cofnęła w stronę pisowni tradycyjnej, zwanej klasyczną. Ale żadna

z tych reform nie wprowadzała ortografii czysto fonetycznej, w której każdej głosce języka odpowiadałaby stale ta sama litera.

Obecnie, w niepodległej Armenii są czynione starania o przywrócenie ortografii klasycznej z V wieku. Mają one jednak charakter ograniczony do pewnych konserwatywnych kręgów.

Archaiczna pisownia klasyczna jest nadal stosowana w odniesieniu do języka wschodnioormiańskiego używanego w Iranie. Stosuje ją także do notowania języka zachodnioormiańskiego diaspora ormiańska (armeńska) na Bliskim Wschodzie, w południowej i zachodniej Europie, w Stanach Zjednoczonych i Australii.

Aktualnie stosowana przez Ormian w Armenii, Rosji, na Ukrainie i Białorusi (w środowiskach najnowszej fali emigracyjnej zapoczątkowanej upadkiem ZSRR w 1991 roku), a także w Górskim Karabachu, bazuje na reformie z 1940 roku.

Reforma ta głównie odnosi się do samogłosek i dyftongoidów. Nie uwzględnia natomiast zmian w wymowie, jakie nastąpiły w ciągu wieków na skutek procesów fonetycznych zwanych „przesuwkami spółgłoskowymi”. Dotyczy to także nazewnictwa geograficznego – np. nazwa miejscowości w Armenii pisana Վարդենիս (w transliteracji BGN/PCGN: *Vardenis*) jest wymawiana *Wartenis* (z przydechowym *t* nie odróżnianym przez uproszczoną polską transkrypcję popularną od zwykłego *t*), a nie **Wardenis*.

Ortografia ormiańska (zarówno zreformowana jak i klasyczna) tylko w niektórych wypadkach oddaje na piśmie zredukowaną samogłoskę *a*, co stanowi problem transkrypcyjny – np. nazwa miejscowości z terenu Armenii pisana w piśmie oryginalnym Խնձորեսկ (w transliteracji BGN/PCGN: *Khndzoresk*) jest wymawiana trój sylabowo, co w polskiej transkrypcji należy oddać przy pomocy wstawionej w odpowiednim miejscu litery *y*: *Chyndzoresk*.

Cechą charakterystyczną fonetyki wschodnioormiańskiej i służącego do jej oddawania na piśmie alfabetu jest rozróżnianie dwu szeregów spółgłosek bezdźwięcznych (zwartych i zwarto-szczelinowych): jedne są wymawiane (ujmując rzecz w uproszczeniu) podobnie do polskich spółgłosek *p, t, k, c, cz*, a drugie – z przydechem (a więc podobnie do angielskich spółgłosek *p, t, k/c* na początku wyrazu przed samogłoską). Przy czym rozróżnienie to jest bardzo istotne: pełni ono tzw. funkcję fonologiczną, tj. może służyć do rozróżniania odrębnych wyrazów.

Zupełnie inaczej kwestia ta prezentuje się w języku zachodnioormiańskim. Dla uniknięcia nieporozumień warto tu zaznaczyć, że zachodni Ormianie nazwy takich miejscowości z terenu Armenii jak *Dżermuk* (Ջերմուկ) czy *Tatew* (Տաթև) wymawiają: *Czermug* i *Datew*. Często też w tekstach anglojęzycznych transkrybują je odpowiednio z uwzględnieniem własnej wymowy: *Chermug, Datev*. Może to prowadzić do istotnych nieporozumień.

W poszczególnych kolumnach poniższej tabeli ransliteracyjno-transkrypcyjnej dla języka wschodnioormiańskiego używanego w Armenii i Górskim Karabachu podane są kolejno: oryginalne litery ormiańskie w formie dużej i małej, transliterację BGN/PCGN z 1981 r. oraz uproszczoną polską transkrypcję fonetyczną.

	transliteracja	transkrypcja		transliteracja	transkrypcja
Ա ա	a	a	Հ հ	h	h
Բ բ	b	b, p ¹	Ջ ձ	dz	dz, c ¹
Գ գ	g	g, k ¹	Ղ ղ	gh	gh, ch ⁶
Դ դ	d	d, t ¹	Ճ ճ	ch	cz
Ե ե	ye ² , e ³	je ² , e ³	Մ մ	m	m
Զ զ	z	z	Թ թ	y	j
Է է ⁴	e	e	Ն ն	n	n
Ը ը	y	y ⁵	Շ շ	sh	sz
Թ թ	t'	t	Ո ո	vo ² , o ³	wo ² , o ³
Ճ ճ	zh	ž	Չ չ	ch ⁷	cz
Ի ի	i	i	Պ պ	p	p
Լ լ	l	l	Ջ ջ	j	dž, cz ¹
Խ խ	kh	ch	Ռ ռ	rr	rr, r ⁷
Ս Տ	ts	c	Ս ս	s	s
Վ վ	k	k	Վ վ	v	w

	transliteracja	transkrypcja		transliteracja	transkrypcja
Տ ս	t	t	Փ փ	p'	p
Դ դ	r	r	Ք ք	k'	k
Յ ջ	ts'	c	Օ օ ⁴	o	o
ՈՒ ու ⁸	u	u	Ֆ ֆ	f	f

¹ litery oznaczające spółgłoski dźwięczne p, q, η, Δ, ρ (*b, g, d, dz, dź*) w środku i na końcu wyrazu są nieraz wymawiane bezdźwięcznie, jak *p, t, k, c, cz*; ma to wyłącznie historyczne uzasadnienie i nie daje się przewidzieć na podstawie grafii – na przykład nazwa miasta Էջմիածին (w transliteracji BGN/PCGN: *Ejmiatsin*) jest wymawiana [Ecziaczin] i tak winna być notowana w polskiej transkrypcji fonetycznej; z drugiej strony w nazwie miasta Քաջարան (BGN/PCGN: *K'ajaran*) ta sama litera wymawia się dźwięcznie [Kadzaran], co jest normą na początku wyrazu

² na początku wyrazu

³ w środku i na końcu wyrazu

⁴ litery օ oraz օ (łacińskie „o” wprowadzone do alfabetu ormiańskiego w średniowieczu) występują tylko na początku wyrazu

⁵ litera ք oznacza samogłoskę zredukowaną (w międzynarodowej transkrypcji fonetycznej: ə) i występuje w piśmie tylko w pewnych pozycjach wyrazu: na początku – przed pewnymi grupami spółgłosek, na końcu wyrazu – stale; w transliteracji w środku wyrazu samogłoska ta nie jest w ogóle notowana, zgodnie z zasadą pisma ormiańskiego, które jej w tej pozycji nie zaznacza – np. nazwa Լճաշեն w transliteracji zapisana zostanie *Lchashen* (tak też podają drogowskazy i inne napisy informujące w Armenii o tej miejscowości w zapisie literami łacińskimi), w polskiej transkrypcji należy jednak pisać *Lyczaszén*, bo taki zapis oddaje rzeczywistą wymowę tego wyrazu (trójsylabową)

⁶ litera ղ transliterowana przez *gh* oznacza dźwięczne „ch”, takie jak np. w polskim wyrazie *klechda* [kleyda]; w pozycji przed następującymi spółgłoskami dźwięcznymi p, q, η, Δ, ρ w środku i na końcu wyrazu wymawia się bezdźwięcznie, przy czym następujące spółgłoski ulegają ubezdźwięcznieniu, a więc np. grupy literowe ղբ, ղգ, ղդ, ղէ, ղզ są wymawiane (poza nielicznymi wyjątkami) bezdźwięcznie i w transkrypcji winny być notowane zgodnie z wymową: *-chp-, -chk-, -cht-, -chc-, -chcz-*, np. nazwa Շաղկաձոր, zapisywana w transliteracji BGN/PCGN *Tsaghkadzor*, w transkrypcji ma zapis: *Cachkadzor*

⁷ literę ռ oznaczającą wieloudzierzeniowe „r” należy w transkrypcji oddawać przez podwójne *rr* między samogłoskami i na końcu wyrazu; w pozostałych pozycjach – przez jedno *r*

⁸ faktycznie są to dwie litery (duże: Ո + Ի, małe: ո + ի) traktowane obecnie jako jedna; takie notowanie samogłoski *u* pojawiło się w piśmie ormiańskim już w V w. pod wpływem pisma greckiego, w którym *u* notowano przy pomocy dwóch liter: *ou*

Ponadto w piśmie ormiańskim występuje ligatura լ (ev) stanowiąca połączenie liter է (e) oraz dawnego լ (historyczne w), które obecnie występuje wyłącznie po literze ո (*o: ու – u*). Na początku wyrazu winna być ona transliterowana jako *yev*, w środku i na końcu wyrazu jako *ev*; w uproszczonej polskiej transkrypcji fonetycznej odpowiednio przez: *jew* i *ew*. Ligatura ta nie posiada dużej formy odpowiadającej pozostałym dużym literom alfabetu. W przypadku napisów używających wyłącznie dużych liter (np. na tablicach drogowych) jest rozbijana na swe wyjściowe elementy, jednakże w postaci zreformowanej a nie historycznej, na przykład nazwa stolicy Armenii (polski egzonym: *Erywań*) pisana w zwykłym tekście z użyciem ligatury Երևան (pięć znaków; BGN/PCGN: *Yerevan*, transkrypcja: *Jerewan*) w zapisie dużymi literami liczy sześć znaków: ԵՐԵՎԱՆ (z użyciem litery Վ transliterowanej przez BGN/PCGN przy pomocy litery *V*, a w uproszczonej polskiej transkrypcji przez *W*).

Bibliografia:

1. Andrzej Pisowicz, *Gramatyka ormiańska (grabar – aszcharabar)*, Kraków 2001 (dodruk: 2014).
2. Andrzej Pisowicz, *Armenia, [w:] Nazewnictwo geograficzne świata. Zeszyt 5: Azja Środkowa i Zakaukazie*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 35–42.
3. Andrzej Pisowicz, Szuszanik Sedojan, Norajr Ter-Grigorian, *Mały słownik ormiańsko-polski / polsko-ormiański*, Kraków 2006, wydanie drugie: 2012.